

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.2.1.2>

KSZTAŁCENIE LUDNOŚCI NIEPRACUJĄCEJ W ZAKRESIE OBRONY CYWILNEJ W LATACH 1980–2020

Yevhen Bohdanov

*aspirant Katedry Pedagogiki i Zarządzania Oświatą
Spółdzielczej szkoły wyższej*

*„Chersońska Akademia Kształcenia Ustawicznego” Chersońskiej Rady Obwodowej,
kierownik Centrum Szkoleniowo-Metodycznego Obrony Cywilnej i Bezpieczeństwa Życia w Obwodzie
Chersońskim (Chersoń, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0002-4559-3052*

Adnotacja. W artykule dokonano przeglądu doświadczeń organizacji kształcenia ludności niepracującej w zakresie obrony cywilnej w retrospektywie historycznej z lat 1980-2020.

Określono podstawowe podejścia do organizacji szkolenia ludności, która nie jest zatrudniona w zakresie produkcji i świadczenia usług, w miejscu zamieszkania. W różnych latach zaleca się angażowanie weteranów obrony cywilnej, działaczy obrony cywilnej, studentów i uczniów szkół średnich, specjalistów służby obrony cywilnej, pracowników ośrodków szkoleniowych obrony cywilnej i bezpieczeństwa życia (kursy obrony cywilnej).

Ujawniono podstawową treść szkolenia, która w zależności od aktualnych zagrożeń, przewidywała kształtowanie wiedzy i praktycznych umiejętności obronnych w warunkach przewidywanych zagrożeń. W związku z tym w różnych latach programy szkoleniowe koncentrowały się na kształtowaniu zdolności ludności do działania w warunkach ataku wroga, eksplozji jądrowej, w przypadku uszkodzenia radioaktywnymi, niebezpiecznymi substancjami chemicznymi, bakteriologicznymi, wystąpieniem wypadków na potencjalnie niebezpiecznych obiektach, katastrofalnych powodziach i innych nieodłącznych zagrożeniach terenowych.

Słowa kluczowe: obrona cywilna, ochrona cywilna, szkolenie ludności niezatrudnionej w zakresie świadczenia usług i produkcji, ludność niepracująca.

TRAINING OF NON-WORKING POPULATION IN THE FIELD OF CIVIL PROTECTION IN 1980–2020

Yevhen Bohdanov

*Postgraduate Student at the Department of Pedagogy and Education Management
Municipal Higher Educational Institution “Kherson Academy of Continuing Education”
of Kherson Regional Council,
Head*

*Training and Methodological Center for Civil Defense and Life Safety of Kherson Region (Kherson, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-4559-3052
e-mail: a7591761@gmail.com*

Abstract. The article considers the experience of organizing training of non-working population in the field of civil protection in the historical retrospective of 1980–2020.

The main approaches to the organization of training of non-working population in the spheres of production and service at the place of residence are determined.

The main content of the training is disclosed, which, depending on the threats relevant for the time, had provided for the formation of knowledge and practical skills of protection in the conditions of forecasted dangers. Thus, in different years, training programs focused on developing the ability of the population to act in the face of an enemy attack, nuclear explosion, destruction of radioactive, hazardous chemicals, bacteriological substances, accidents at potentially dangerous sites, catastrophic flooding and other inherent threats.

Key words: Civil defense, training of the non-working population in the spheres of production and service, unemployed population.

НАВЧАННЯ НЕПРАЦЮЮЧОГО НАСЕЛЕННЯ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ У 1980–2020 РОКАХ

Євген Богданов

аспірант кафедри педагогіки й менеджменту освіти

*КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради,
начальник*

Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності

Херсонської області (Херсон, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-4559-3052

e-mail: a7591761@gmail.com

Анотація. У статті розглянуто досвід організації навчання непрацюючого населення у сфері цивільного захисту в історичній ретроспективі 1980–2020 років.

Визначено основні підходи до організації навчання населення, не зайнятого у сферах виробництва й обслуговування, за місцем проживання. До проведення навчання в різні роки рекомендувалося залучати ветеранів цивільної оборони, активістів цивільного захисту, студентів і школярів старших класів, фахівців служби цивільного захисту, працівників навчально-методичних центрів цивільного захисту й безпеки життєдіяльності (курсів цивільної оборони).

Розкрито основний зміст навчання, що залежно від актуальних для часу загроз передбачав формування знань і практичних навичок захисту в умовах прогнозованих небезпек. Відповідно, у різні роки програми навчання були орієнтовані на формування вмінь населення діяти в умовах нападу противника, ядерного вибуху, при ураженні радіоактивними, небезпечними хімічними, бактеріологічними речовинами, виникнення аварій на потенційно небезпечних об'єктах, катастрофічного затоплення й інших притаманних місцевості загроз.

Ключові слова: цивільна оборона, цивільний захист, навчання населення, не зайнятого у сфері обслуговування та виробництва, непрацююче населення.

Вступ. Одним із важливих складників функціонування держави є захист населення й територій від впливу різних небезпечних факторів, у тому числі загроз надзвичайних ситуацій. Для вирішення такого завдання в Україні створена Єдина державна система цивільного захисту, головною метою якої є забезпечення права громадян на захист їхнього життя та здоров'я при виникненні небезпек природного й техногенного характеру. Разом із тим практика організації заходів із забезпечення захисту населення має багаторічну історію, сучасна система може вважатися спадкоємицею інших державних утворень, які в різні роки опікувалися цим питанням. Так, у 1961 роках як відповідь на тогочасні виклики та загрози була утворена загальнодержавна система цивільної оборони. Її призначенням стало здійснення захисту населення й народного господарства країни від ракетно-ядерної, хімічної, бактеріологічної зброї, проведення рятувальних і невідкладних аварійно-відновлювальних робіт в осередках ураження. Створені в той час сили цивільної оборони також долучалися й до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій мирного часу. У 80 роки ХХ століття поштовхом до оновлення завдань, які покладалися на систему цивільної оборони, стала низка аварій і катастроф, що переорієнтували державну систему на захист населення й територій від стихійних лих, аварій, катастроф у мирний час. В історії сучасної України у 2013 році система цивільної оборони закономірно трансформувалася в єдину державну систему цивільного захисту з визначеним широким колом завдань, передусім спрямованих на захист населення, навколишнього середовища, територій від надзвичайних ситуацій мирного часу й в особливий період. Варто підкреслити, що в різні роки функціонування системи цивільної оборони (згодом цивільного захисту) до переліку її головних завдань завжди належало питання відповідного навчання різних верств населення до дій у надзвичайних ситуаціях, адже успішність виконання всього переліку заходів великою мірою залежить від рівня підготовленості всіх учасників процесу.

В умовах сьогодення особливої актуальності набуває питання підготовки населення безпосередньо за місцем проживання. Метою такого навчання стане отримання місцевими мешканцями конкретного переліку дій в умовах безпеки, відомостей щодо місць розташування захисних споруд і приймальних і збірних пунктів при проведенні евакуації, правил поведінки за сигналами оповіщення тощо. Важливим є залучення до такого навчання широких мас населення та підвищення його навчальної мотивації, що, у свою чергу, потребує постійного вдосконалення системи підготовки у сфері цивільного захисту.

Основна частина. Вітчизняні науковці засвідчують, що при вивченні питання навчання населення дій у надзвичайних ситуаціях більше уваги приділяється виявленню особливостей організації навчання осіб керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з реалізацією заходів цивільного захисту. Так, В. Михайлов дослідив розвиток системи підвищення кваліфікації керівного складу та фахівців галузі цивільної безпеки в Україні. Т. Демченко розглянув основні професійні компетенції керівного складу та фахівців у забезпеченні завдань цивільного захисту. С. Осипенко, А. Іванов вивчали особливості підготовки керівного складу на різних етапах розвитку системи цивільного захисту. Разом із тим, на нашу думку, окремої уваги та подальшого дослідження потребує й питання підготовки населення за місцем проживання. При розв'язанні проблеми пошуку ефективних способів підвищення рівня обізнаності населення з питань

безпеки життєдіяльності та його своєчасного інформування про наявні загрози доцільним є вивчення історичного досвіду організації системи навчання непрацюючого населення, шляхів і прийомів, які сприяють удосконаленню різних форм роботи з місцевими мешканцями.

Мета статті полягає в проведенні ретроспективного аналізу організації навчання населення за місцем проживання, вивченні змісту такої підготовки, яка в різні роки визначалася спектром наявних загроз і переліком запланованих для захисту заходів.

Організація навчання населення, не зайнятого у сферах виробництва й обслуговування, з цивільної оборони в 1980–1991 роки.

До 1980 років навчання населення країни способів захисту від зброї масового ураження й інших засобів нападу було загальним та обов'язковим. Для проведення підготовки населення поділялося на працююче та населення, не зайняте у сферах виробництва й обслуговування (далі – не зайняте населення). Для кожної з категорій розроблялися відповідні програми навчання, визначалися порядок і форми проведення занять.

На початку 1980 років з метою вдосконалення системи підготовки із цивільної оборони наказом керівника ЦО СРСР – заступника міністра оборони СРСР була введена в дію нова Програма навчання населення, не зайнятого у сферах виробництва й обслуговування, із цивільної оборони (Программа обучения населения, не занятого в сферах производства и обслуживания, по гражданской обороне, 1985: 7).

Навчання проводилося з метою підготовки всього не зайнятого дорослого населення до виконання вправних дій при загрози нападу противника, за сигналами оповіщення, у зонах ураження та районах стихійних лих. Особлива увага при цьому приділялася виховному впливу на тих, хто навчається. Так, передбачалося, що в ході навчання будуть формуватися впевненість в ефективності заходів захисту, стійкість, висока відповідальність і дисципліна, виховуватися почуття відповідальності за власну підготовленість і підготовку родини. Питання захисту дітей виносилися на відпрацювання за кожною темою програми. Підготовка за програмою відбувалася щорічно і тривала 12 годин.

Навчання проводилося за місцем проживання, мало свої особливості в організації підготовки для мешканців міст і сільської місцевості. Так, місцеве населення закріплювалося за відповідними житлово-експлуатаційними організаціями (далі – ЖЕО), у сільських місцевості – за сільськими радами. Відповідальність за організацію та проведення занять покладалася в містах на керівників цивільної оборони міста, селища міського типу, керівників ЖЕО та домоуправлінь, для населення, що мешкало у відомчих секторах, – керівників цивільної оборони відповідних організацій. У сільській місцевості відповідальними були керівники цивільної оборони сільських і селищних рад, колгоспів і радгоспів. Для всіх керівників проводили дводенні збори на курсах цивільної оборони з вивчення специфіки роботи з незайнятим населенням. Керівники цивільної оборони мали вести облік такої категорії населення та досягати повного охоплення навчанням всіх мешканців.

Для проведення занять місцеві жителі об'єднувалися в навчальні групи з 10–12 осіб. При цьому до складу груп у містах включалися пожильці одного дому (декількох домів, під'їздів), у сільській місцевості – жителі близько розташованих домів однієї чи декількох вулиць з урахуванням місця проведення занять. Також при формуванні групи враховувався вік, рівень підготовленості із цивільної оборони та стан здоров'я (здатність самостійно пересуватися й виконувати нормативи цивільної оборони). Для проведення занять за кожною групою закріплювалися постійні місця: червоні кутки, агітпункти, технічні кабінети, літні майданчики, окремі приміщення безпосередньо в ЖЕО, сільських і селищних радах, навчально-матеріальна база курсів цивільної оборони та об'єктів народного господарства тощо.

Для кожної групи визначався керівник занять з-поміж офіцерів і сержантів запасу, ветеранів війни та праці, активістів цивільної оборони. У сільській місцевості також рекомендувалося залучати до проведення занять учнів 10 класів загальноосвітніх шкіл, які пройшли навчання із цивільної оборони в 9 класі. До викладання окремих тем залучалися медичні сестри, фельдшери, студенти старших курсів медичних вишів. Керівників занять добирали начальники ЖЕО та домоуправлінь за погодженням із керівниками цивільної оборони районів. Підготовка керівників занять проводилася силами курсів цивільної оборони, штабами цивільної оборони та ЖЕО.

Змістом програми передбачалося вивчення основних способів захисту від засобів ураження, основних сигналів цивільної оборони, правил поведінки в осередках ураження, в районах радіоактивного та хімічного зараження, в осередках інфекційних захворювань, при стихійних лихах; відпрацювання правил поведінки в захисних спорудах, використання засобів індивідуального захисту, надання само- та взаємодопомоги при ураженнях, організації захисту й забезпеченні безпеки дітей тощо.

Основним методом підготовки не зайнятого населення були практичні заняття. Передбачалося, що майже за кожною темою слухачі відпрацьовують відповідні нормативи цивільної оборони. Зокрема, пропонувалося на встановлений час визначати ріст шлем-маски та приготувати протигаз до роботи; надягати фільтруючий протигаз; надягати протигаз на дитину; виконувати норматив із тривалості безперервного перебування в протигазі; заповнювати укриття (сховище), укриватися в сховищах за сигналом «Повітряна тривога»; діяти при спалаху ядерного вибуху; трасувати пряму частину щілини; накладати первинні пов'язки на різні частини тіла; накладати кровоспинні джгути на стегно (плече); накладати шини з підручних матеріалів; готувати та застосовувати шприц-тюбик.

По завершенні навчання з метою визначення ступеня засвоєння навчального матеріалу проводилося годинне підсумкове заняття у формі бесіди в поєднанні з практичним виконанням трьох-чотирьох нормативів. Пенсіонери й інваліди виконували нормативи без урахування часу.

Організація навчання населення, не зайнятого у сферах виробництва й обслуговування, із цивільної оборони в 1991–2011 роки.

З отриманням Україною незалежності утворена з метою захисту населення й територій від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру система цивільної оборони вбачала своїм завданням навчання населення вміння застосовувати засоби індивідуального захисту та діяти в надзвичайних ситуаціях (Закон України 03.02.1993 № 2974-ХІІ). Визначалося, що особи, що не зайняті у сфері виробництва й обслуговування, навчаються із цих питань через засоби масової інформації, переглядаючи спеціальний цикл телепередач, або самостійно, вивчаючи навчальні брошури та пам'ятки. Також місцеве населення повинно було залучатися до загальнодержавного навчання із цивільної оборони.

З метою здійснення просвітницько-інформаційної роботи з населенням за місцем проживання місцеві органи самоврядування утворювали мережу навчально-консультаційних пунктів з питань цивільного захисту (далі – навчальні пункти) (Наказ МНС України 23.04.2001 № 97). На той час не існувало законодавчо оформленого положення про їхню діяльність. Водночас іншими нормативними документами, які регламентували питання підготовки населення, зазначалося, що навчальні пункти містять інформацію про потенційну небезпеку місць проживання населення та способи реагування на неї, рекомендації щодо порядку дій мешканців при виникненні ймовірних надзвичайних ситуацій, правила користування засобами індивідуального й колективного захисту, надання першої медичної допомоги. Керівникам потенційно небезпечних об'єктів рекомендовалося через такі навчальні пункти надавати жителям відомості про стан їхнього захисту та порядок дій при виникненні аварій. Відповідальність за організацію роботи навчальних пунктів покладалася на керівників цивільної оборони міст, селищ і сіл. Завідувачі й інструктори навчальних пунктів один раз на три роки проходили відповідну підготовку на курсах цивільної оборони. Крім того, курси здійснювали методичне керівництво роботою навчальних пунктів.

Тематика консультацій, які організовувалися для місцевого населення, визначалася відповідно до рекомендованої Міністерством з надзвичайних ситуацій України тематики загальної підготовки. До переліку тем включалися серед іншого питання дій населення за сигналами оповіщення, при проведенні евакуації, основні причини загибелі постраждалих і типові помилки при наданні першої допомоги, обов'язки дорослих щодо захисту дітей, морально-психологічна підготовка до дій у надзвичайних ситуаціях тощо.

Організація навчання непрацюючого населення з цивільного захисту у 2011–2020 роки.

З проведенням реформування системи цивільного захисту України впорядковується нормативно-правова база, яка регламентує питання підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях. Міністерство надзвичайних ситуацій України докорінно не змінює основні підходи до організації навчання, лише осучаснюючи їх і виводячи на законодавчий рівень. Так, у 2011 році виходить Наказ Міністерства, який затверджує методичні рекомендації щодо порядку створення, обладнання та забезпечення функціонування консультаційних пунктів з питань цивільного захисту при житлово-експлуатаційних організаціях та сільських (селищних) радах (далі – пункти) (Наказ МНС України від 07.06.2011 № 587). Цей Наказ і до сьогодні є чинним, є орієнтиром при організації їхньої роботи. Визначається, що пункти є місцем проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення. Вони утворюються в містах при ЖЕО, у сільській місцевості при сільських (селищних) радах. Для обслуговування за кожним пунктом закріплюється район, у якому мешкає 1500–2000 незайнятих громадян. Уводяться поняття загального керівництва роботою пункту, яке здійснює начальник ЖЕО, голова сільської (селищної) ради. Безпосередня відповідальність за організацію роботи пункту покладається на спеціально призначену посадову особу з питань цивільного захисту. Такі особи один раз на три роки проходять навчання на територіальних курсах цивільного захисту. Крім того, до проведення просвітницької роботи з місцевим населенням можуть залучатися за їхньою згодою консультанти з-поміж ветеранів системи цивільного захисту, викладачі дисциплін «Цивільний захист» і «Безпека життєдіяльності», а також студенти старших курсів вишів, медичний персонал. Завданням пунктів є проведення занять із місцевими мешканцями за програмами підготовки, проведення консультацій із наданням рекомендацій щодо дій в умовах прогнозованих надзвичайних ситуацій, створення умов для самостійного вивчення матеріалів. Робота пунктів організовується в тісній співпраці з навчально-методичними центрами цивільного захисту й безпеки життєдіяльності та підрозділами з питань цивільного захисту виконавчих органів влади.

У 2013 році Постановою Кабінету Міністрів України затверджується порядок здійснення навчання населення дій у надзвичайних ситуаціях (Постанова КМУ 26.06.2013 № 444). Зокрема, ним передбачено, що навчання непрацюючого населення здійснюється за місцем проживання та покладається на органи місцевого самоврядування. Робота з непрацюючим населенням проводиться в тому числі через утворені при органах місцевого самоврядування консультаційні пункти, передбачає як інформування щодо способів дій і правил поведінки в умовах надзвичайних ситуацій, так і створення умов для самостійного вивчення загальної програми навчання й оволодіння громадянами навичками користування найбільш поширеними засобами захисту й надання першої само- та взаємодопомоги.

Загальна програма підготовки населення, затверджена Наказом Державної служби з надзвичайних ситуацій, передбачає опанування тематики за трьома модулями: основні способи захисту й загальні правила поведінки в умовах загрози та виникнення надзвичайних ситуацій; надання першої допомоги потерпілим, організація заходів цивільного захисту в населеному пункті (Наказ ДСНС України від 06.06.2014 № 310).

Сьогодні в умовах проведення реформи організації влади в Україні, що передбачає новий територіальний розподіл через створення територіальних громад, очевидно, існує потреба в оновленні підходів до

навчання саме непрацюючого населення. Так, з метою розширення доступу населення Херсонської області до інформації з питань цивільного захисту й безпеки життєдіяльності регіональною комісією з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій органам місцевого самоврядування рекомендовано розширити мережу консультаційних пунктів за рахунок їх створення при закладах культури (бібліотеках, будинках культури, клубах). Досвід роботи бібліотек свідчить про успішність виконання ними функцій пунктів доступу громадян до офіційної інформації. При методичному супроводі навчально-методичного центру цивільного захисту й безпеки життєдіяльності області консультаційні пункти при закладах культури виконують інформативну функцію, поширюючи відповідні рекомендації щодо дій в умовах надзвичайних ситуацій і проявів терористичних актів, координують відповідну роботу, займаються збором та обробкою відгуків відвідувачів, що забезпечує зворотний зв'язок між жителями й органами влади. Основною формою роботи пунктів стає проведення консультацій для відвідувачів (Богданов, 2020: 198).

Висновки. Питання підготовки непрацюючого населення до дій в умовах загрози та виникнення надзвичайних ситуацій завжди виділялося як питання державного значення. Завдання щодо реалізації навчання місцевого населення виконувалося в системі цивільної оборони (1961–2013) і Єдиній державній системі цивільного захисту (2013–2020). Для проведення навчання непрацюючого населення органами місцевого самоврядування утворювалися навчально-консультаційні пункти з питань цивільного захисту, згодом консультаційні пункти з питань цивільного захисту.

Головною метою навчання було та залишається формування в населення вмінь щодо виконання заходів захисту від надзвичайних ситуацій. Тематика підготовки визначалася з урахуванням актуальних для часу загроз і заходів, передбачених для захисту населення в умовах надзвичайних ситуацій. Проведений аналіз указує на поступове змінення основних форм і методів проведення підготовки. У ранні періоди незайняте населення готувалося під час практичних занять з відпрацюванням нормативів у складі навчальних груп. Згодом навчання проводилося для груп жителів у вигляді лекцій і бесід, усе більше переорієнтовується на проведення індивідуальних консультацій і забезпечення самостійного опрацювання навчальних матеріалів.

Подальше вдосконалення підходів до підготовки непрацюючого населення, на нашу думку, можливе через надання повноважень громадам самостійно регулювати питання щодо визначення місць розміщення консультаційних пунктів, установлювати форми їхньої роботи з урахуванням техногенних і природних особливостей місцевості й контингенту непрацюючого населення. Поширювати інформацію серед населення про порядок дій і правила поведінки доцільно із застосуванням сучасних інформаційних технологій, через електронні додатки, соціальні мережі.

Список використаних джерел:

1. Богданов Є.П. Сучасні підходи до проведення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях за місцем проживання. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*. Конін ; Ужгород ; Херсон ; Київ : Посвіт, 2020. Том IX : Синергія в розвитку науки та освіти / ред. Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький. С. 197–199.
2. Методичні рекомендації щодо порядку створення, обладнання та забезпечення функціонування консультаційних пунктів з питань цивільного захисту при житлово-експлуатаційних організаціях та сільських (селищних) радах, затверджені Наказом Міністерства надзвичайних ситуацій України від 07.06.2011 № 587. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0587735-11> (дата звернення: 07.06.2021).
3. Осипенко С.І., Іванов А.І. Організація функціонального навчання у сфері цивільного захисту : навчальний посібник. Київ, 2007. 139 с.
4. Порядок здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 № 444. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/444-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.06.2021).
5. Порядок здійснення підготовки населення на підприємствах, установах та організаціях до дій при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, затверджений Наказом Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 23.04.2001 № 97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0481-01> (дата звернення: 07.06.2021).
6. Програма обучения населения, не занятого в сферах производства и обслуживания, по гражданской обороне. Москва : Воениздат, 1985. 23 с.
7. Програми загальної підготовки працівників підприємств, установ та організацій до дій у надзвичайних ситуаціях, затверджені Наказом Державної служби України з надзвичайних ситуацій від 06.06.2014 № 310. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0310388-14> (дата звернення: 07.06.2021).
8. Про цивільну оборону України : Закон України від 03.02.1993 № 2974-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 14. Ст. 124.

References:

1. Bogdanov Ye. P. (2020). Suchasni pidkhody do provedennya navchannya naseleennya diyam u nadzvychaynykh sytuatsiyakh za mistsem prozhyvannya [Modern approaches to training the population to act in emergencies at the place of residence]. *Rozvytok suchasnoyi osvity i nauky: rezul'taty, problemy, perspektyvy. Tom IX: Synerhiya v rozvytku nauky ta osvity* [Development of modern education and science: results, problems, prospects. Volume IX: Synergy in the development of science and education] / ed. J. Gzhesyak, I. Zymomyra, V. Ilnytsky. Konin; Uzhhorod; Kherson; Kyiv: Posvit [in Ukrainian].
2. Metodichni rekomendatsiyi shchodo poriadku stvorennya, obladnannya ta zabezpechennya funktsionuvannya konsul'tatsiynykh punktiv z pytan' tsyvil'noho zakhystu pry zhytlovo-ekspluatatsiynykh orhanizatsiyakh ta sil's'kykh

- (selyshchnykh) radakh [Methodical recommendations on the procedure for establishing, equipping and ensuring the functioning of consultation points on civil protection at housing and maintenance organizations and village (settlement) councils]. (2011). Order of the Ministry of Emergencies of Ukraine from 7th June № 587. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0587735-11> [in Ukrainian].
3. Osypenko, S.I. & Ivanov, A.I. (2007). Orhanizatsiya funktsional'noho navchannya u sferi tsyvil'noho zakhystu [Organization of functional training in the field of civil defense]. Kyiv [in Ukrainian].
 4. Poryadok zdiysnennya navchannya naselelnya diyam u nadzvychaynykh sytuatsiyakh [The procedure for training the population to act in emergency situations]. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 26.06.2013 № 444. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/444-2013-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
 5. Poryadok zdiysnennya pidhotovky naselelnya na pidpryyemstvakh, ustanovakh ta orhanizatsiyakh do diy pry vynyknenni nadzvychaynykh sytuatsiy tekhnohennoho ta pryrodnoho kharakteru [Procedure for preparing the population at enterprises, institutions and organizations to act in case of emergencies of man-made and natural nature]. Order of the Ministry of Emergencies and Protection of the Population from the Consequences of the Chernobyl Accident of 23.04.2001 № 97. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0481-01> [in Ukrainian].
 6. Programma obucheniya naselelniya, ne zanyatogo v sferakh proizvodstva i obsluzhivaniya, po grazhdanskoj oborone [Training program for the population not employed in the spheres of production and services in civil defense]. (1985). Moscow [in Russian].
 7. Prohramy zahal'noyi pidhotovky pratsivnykiv pidpryyemstv, ustanov ta orhanizatsiy do diy u nadzvychaynykh sytuatsiyakh [Programs for the out-of-the-box training of the employers of the enterprises, establish that organization before the supervised situations]. Order of the State Service of Ukraine for Emergencies of 06.06.2014 № 310. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0310388-14> [in Ukrainian].
 8. Law of Ukraine On Civil Defense of Ukraine from February 3 1993, № 2974-XII. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1993. № 14 [in Ukrainian].